

VASVÁRI ZOLTÁN
középiskolai tanár
Budapest

Gyermekélet a XIX. századi népiskolákban

1.

A XIX. században nagy jelentőségű változások következtek be Európa-szerte a közoktatásban. A felvilágosult gondolkodók eszmévilágában fogant meg az oktatás államivá tételének gondolata, a nyilvános, mindenkire kiterjedő, az egyháztól függetlenített megszervezésének szorgalmazása. Megszülettek az első elképzelések az általános és kötelező, ingyenes népoktatás bevezetésére.

Ezek a követelések a francia polgári forradalom idején radikális intézkedéseket sürgető köznevelési tervezetekben születtek meg először, majd 1793-ban az általános és kötelező, ingyenes népoktatásnak a konvent által való törvénybe iktatásához vezettek.

A XIX. század kezdetétől Európa számos országában elkezdődött az általános és kötelező népoktatás megvalósításáról szóló gondolkodás, majd ezt követően annak megszervezése és bevezetése a francia minták alapján.

II. József Magyarországon már az 1780-as években több rendeletével megkísérelte egy modern népoktatás létrehozását. A felvilágosodás szellemében kívánta fejleszteni a tanügyet, az oktatás nyitottságát, gazdagítani tartalmát. E művelődéspolitikai jellegzetes alkotása az ún. „közös iskola”, az elemi iskolának olyan típusa, amely felekezeti különbség nélkül fogadta be a gyermekeket. Tulajdonképpen a későbbi községi iskolák őse.

A magyar közoktatás korszerűsítésében kiemelkedő jelentőségű az 1806-ban kiadott *második Ratio Educationis*, amely az oktatásügy átfogó szabályozását kívánta szolgálni. Ugyan a rendelet még a felekezeti oktatás elvéből indult ki, csak a katolikus iskolák számára volt kötelező, és a protestánsok kezdetben elutasítottak minden központosító törekvést az 1791:26. törvényben megfogalmazott tanügyi autonómiájukra hivatkozva, de az egységesítés gondolata visszavonhatatlanul megszületett.

A XIX. század első felében a magyar falusi kisiskolák életében továbbra is meghatározó szerepet tölthettek be az egyházak. A kialakult kereteket a két *Ratio* megerősítette, a társadalmi-gazdasági helyzet pedig még nem érett meg a változásokra.

Az állam ekkor nálunk még nem létesített iskolákat, a katolikus és a protestáns egyházak viszont egyaránt arra törekedtek, hogy minden faluban – a templom mellett – saját iskolájuk működjön.

Az 1848-as polgári forradalom teremtette meg a lehetőséget az új, modern magyar közoktatási rendszer kiépítése szükségességének fölvetésére, majd két évtized múltán megvalósítására.

Az 1848. évi XI. törvény elrendelte, hogy „minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szüksége közálladalmi költségek által fedeztessék”, tehát közadóból.

1848 tavaszán megérett nálunk is a gondolat, és számosan szorgalmazták a francia és nyugat-európai mozgalmak hatására az egyháztól elválasztott, felekezetektől független állami közoktatás megteremtését.

Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1848. július 24-én törvényjavaslatot terjesztett be az országgyűlés elé a népoktatásról. A javaslat legfontosabb tételei a következők voltak:

1. Minden helységben működjön népiskola.
2. Minden iskolaköteles gyermek kötelezően járjon a népiskolába.
3. A tankötelezettség a fiúknál hattól tizenkét éves korig, a lányoknál hattól tízéves korig tart.
4. A népiskolai oktatás ingyenes.
5. Az iskolában a hétköznapi életben hasznosítható tudást kell nyújtani.
6. A vallástan nem iskolai tantárgy.

Bár a szellemi közeg és az igény megvolt a törvény megszületéséhez, a politikai helyzet azt nem tette lehetővé. Az országgyűlés felsőháza úgy határozott, hogy a törvénytervezet megvitatása nem időszerű, későbbre kell halasztani.

A forradalom bukása után két évtizedig szóba sem jöhetett a központosító abszolútizmus politikai légkörében az 1848-as törvénytervezet megvalósulása, noha az új, abszolutista kormányzat is törekedett annak több elemét átvenni és szigorúan betartatni, pl. a tankötelezettséget.

A politikai és társadalmi változások hatására végül a kiegyezés teremtette meg a lehetőséget a magyar iskolaügy korszerűsítésére, tartalmi-szervezeti modernizálására. Az Eötvös-féle népoktatási törvényjavaslat 1868. június 23-án került a képviselőház elé, és hosszas vita után december 15-én szentesítette a király. Ezzel megszületett Magyarország első népoktatási törvénye, az 1868. évi XXXVIII. tc. Ezzel a törvénnyel több európai országot megelőztünk, pl. Angliában 1870-ben, Olaszországban 1871-ben fogadtak el törvényt az általános tankötelezettségről. A törvénnyel létrejött a hatosztályos, mindenkire kötelező elemi népiskola.

2.

Jelen írásban a XIX. század második felének európai népiskoláiban folyó gyermekéletet szeretném bemutatni a korszakban született festmények segítségével. Neveléstörténetekben, művelődéstörténeti munkákban számos leírást, adalékot találhatunk az iskolákban folyó munkáról, a tantárgyakról, a tanítók és a tanulók kötelességeiről. Izgalmas lehet azonban annak a megismerése is, milyenek lehetettek a kisdíákok mindennapjai, hogyan teltek a szünetek, mit játszottak, mivel szórakoztak, milyen csintalanságokat követtek el a kisdíákok. Ehhez kiváló útmutatót kapunk a korszak európai festészetében.

Philippe Ariès mutatta be kiváló monográfiájában (*Gyermek, család, halál*), hogyan alakult ki az európai kultúrában a gyermekkor fogalma, miként különítik el életkor szerint a tanulókat a XVII-XIX. századra külön osztályokba, illetve mi jellemezte a gyermekek mindennapi életét.

Ariès megállapítja, hogy a XVII. században elkülönült az öt-hat éves kor a tíz-tizenegy évestől a „kisiskolákban”, a XVIII. században pedig társadalmilag elkülönült két oktatási rendszer: az egyik a nép, a másik a polgári és arisztokrata osztályok számára. Egyfelől elkülönítettek a gyermekeket az idősebbektől, másfelől a szegényeket a gazdagoktól. Ariès szerint a két jelenség között összefüggés van. *„Mindkettő az elhatárolásra való általános törekvés kifejeződése: megkülönböztetni azt, ami addig össze volt keverve, elválasztani azt, amit addig csupán megkülönböztettek – ez a tendencia nem idegen a világos eszmék karteziánus forradalmától, s a modern egalitáriánus társadalomban éri el végkifejletét, ahol szigorú geográfiai feldaraboltság váltja fel a régi hierarchiák egymás mellett élését.”* (Ariès, 1987:197.)

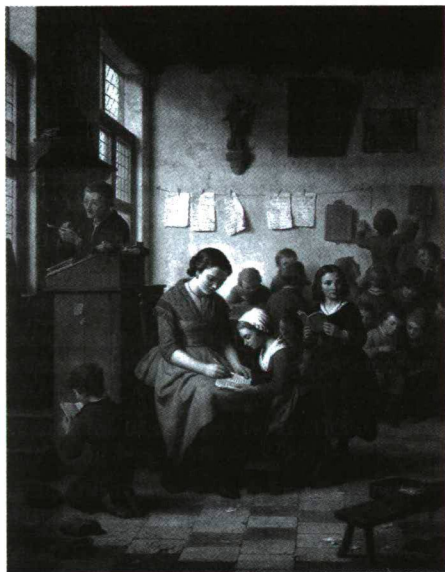
A XVIII-XIX. századtól nagy nyomás nehezedett az iskolára és a pedagógusokra, hogy jól nevelt gyermekeket neveljenek. Korábban nem létezett ez a fogalom, a modern idők emberei megdöbbenéssel tekintettek a régi korok gyermekeinek, diákjainak szokásokban megmutatkozó neveltelenségeire, sokszor felháborító durvaságaira. A jól nevelt gyermeket meg kellett óvni a durvaságtól és neveltelenségtől, mely csak a népi osztályok és a rosszcsontok jellemzője lehet. A régi középkori féktelenséget tehát először a gyermekek s utóbb a népi osztályok hagyták el.

De az elemi iskolák kisdíákjai továbbra is élték a maguk gyermeki életét, művelték az egészséges gyermekkorhoz természetesen hozzátartozó diákcsinnyeket.

Az alábbi képek ezekről árulkodnak.

3.

A belga Basile de Loose (1809-1885) két képén (1. és 2. kép) még a régi falusi iskola életébe pillanthatunk be. Fiúk és lányok, különböző életkorú kisdíákok együtt tanulnak az iskolamester házában berendezett tanteremben. A különböző korú gyermekek más és más feladatokat kapnak. A lányokkal az iskolamester felesége foglalkozik. Amikor azonban a tanítók kiteszik a lábukat a teremből, fölborul a fegyelem. A fiúk mérleghintát rögtönöznek a padokból, és azon kapnak hajba, ki üljön föl rá, egy másik fiú a tanári asztalra állva kutat az iskolamester szekrényében, egy harmadik pedig botján kalapot pörget. A többi gyermek nevetve figyel a vidám fölfordulást, míg a lármára bejövő tanító házaspár döbbenten szemléli az eseményeket.

1. kép Basile de Loose:
Az osztályteremben (1869)
Olaj, fatábla, 100 x 80 cm
Sotheby's London

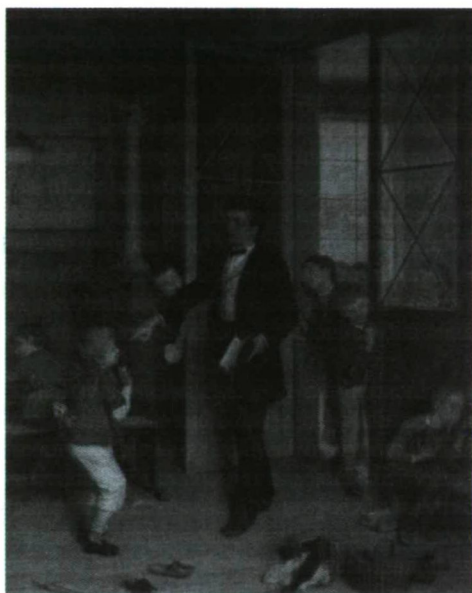
2. kép Basile de Loose: *Két osztály között* (1864)
Olaj, vászon, 68 x 80 cm
Berko Fine Paintings, Belgium

André Henri Dargelas (1828-1906) három képe (3-4-5. kép) már egy évtizedekkel későbbi, modern városi polgári iskola mindennapjaiba kalauzol el bennünket. Érdeemes megfigyelnünk az osztályterem falát gazdagon elborító térképeket és demonstrációs táblákat! *A világ körül* (3. kép) témája és szerkezete szinte teljesen megegyezik de Loose: *Két osztály között*-ével (2. kép). Ezen a kisiskolás fiúk a szünetben a földgömbből csinálnak hintát a zsvajra benyitó tanító elképedésére. Az osztályterem egyébként is a feje tetejére állt: székek fölborogatva, könyvek, füzetek a padlón szerteszét. A kisdíákok izgatott csodálattal figyelik három rosszcsont társuk akcióját. Mint látszik, a gyermeki kreativitás mit sem változott, ha csintalankodásról van szó. És a kisiskolások a felnőttek által tiltott rossz szokásai sem változnak az időben, mint arról a 4. kép tanúskodik: a tanulók dohányzása már a XIX. században is komoly pedagógiai kihívást jelentett a tanítóknak.

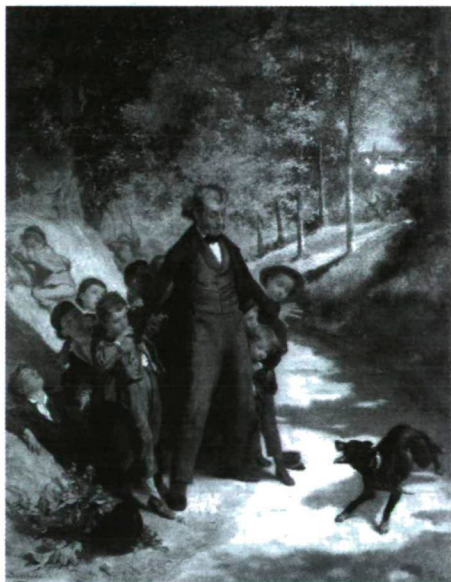
Dargelas harmadik képe a tanító egy újabb, fontos feladatát jeleníti meg. A kiránduló kisiskolásokat egy elkóborolt mérges kutya ijeszti meg. Az elegánsan öltözött tanító úr saját testével oltalmazza az ijedten a nadrágja mögé bújó nebulókat (5. kép).

3. kép André Henri Dargelas: *A világ körül*
Olaj, fátábla, 46 x 37,5 cm
Sotheby's London

4. kép André Henri Dargelas:
A kis dohányos elrejtettét
Olaj, fátábla, 46 x 37 cm, Sotheby's London

5. kép André Henri Dargelas: *Iskolás fiúk oltalmazása*
Olaj, vászon, 92.7 x 73 cm
Magántulajdon

A francia kisiskolások után vessünk egy pillantást a dán diákok mindennapjaira.

A XIX. század második felében megkezdődött a sajátos dán nemzeti festészet kialakulása. A Dánia északi vidékén működő ún. *Skagen-iskola* festői játszották ebben a főszerepet: P. S. Krøyer, Laurits Tuxen, Carl Locher, Viggo Johansen, Anna és Michael Ancher. A művészek, így Ancher is számos életképen örökítették meg a skageni nép mindennapjait. Michael Peter Ancher (1849-1927) képen **(6. kép)** a skageni népiskola életébe pillanthatunk be. Egyszerű, de világos és tiszta falusi házban folyik a tanítás. Az idősebb, szemüveges tanító az egyik kislány palatáblára írt feladatát ellenőrzi éppen a saját, papírra vetett jegyzetéből, a többiek, lányok és fiúk vegyesen még a palatáblájuk fölé hajolva, elmélyülten gondolkodnak a kapott feladaton. Ki-ki ott ül, ahol helyet talált. A háttérben, a gerendára akasztva hegedűt látunk. A zene, az aktív muzsikálás fontos szerepet kapott a nevelésben. A tanítótól elvárták, hogy több hangszerezen is tudjon játszani.

Ancher felesége, Anna (Anna Kirstine Brøndum, 1859-1935), a szintén kitűnő skageni festő a kislányok számára szervezett varróiskolát örökítette meg a század utolsó évében, 1910-ben **(7. kép)**. Tágas, világos teremben, közös asztal körül dolgoznak a lányok olvasgató tanárnőjük felügyelete mellett. Az iskolának a hétköznapi életben hasznosítható tudást kell nyújtania.

Ancher néhány évvel fiatalabb kortársa, Laurits Andersen Ring (1854-1933) szintén a dán falusi iskola mindennapjait mutatja be **(8. kép)**. Az 1886-ban készült képen azonban már modern, tanítás céljára készült tágas, világos osztálytermet látunk. A fehér köpenyt viselő tanító katedrán foglal helyet tanári asztala mögött. Az egyik csinos, szépen fésült leány tanítványával foglalkozik elmélyülten. A képkivágásból úgy tűnik, tiszta leány osztályban vagyunk. A többi lány szintén végezhetett már a feladataival, és amíg a társuk a tanító értékelését hallgatja, ők csendesen beszélgetnek, olvasgatnak a padjukban. A Ring által ábrázolt osztályterem, annak hangulata már olyan, amilyen jó egy évszázadon keresztül volt az iskola, a XX. század végéig.

6. kép Michael Peter Ancher:
Falusi iskola Skagenban

8. kép Laurits Andersen Ring:
Óra a falusi iskolában (1886)
Olaj, vászon, 27 x 34 cm
Bruun Rasmussen Auction House, Kopenhága

7. kép Anna Ancher: *Varróiskola Skagenban* (1910)
Olaj, vászon, 49 x 63 cm. Ny Carlsberg Glyptotek, Koppenhága

Henry Jules Jean Geoffroy (1853-1924) négy életképe (**9-10-11-12. kép**) ismét a XIX. század végi francia városi elemi népiskolák világába vezet el bennünket. Ezek már nagy létszámú, többtermes, sokosztályos iskolák. Geoffroy képein megfigyelhetjük, hogy már képzett tanítónők is dolgoznak (**10-11. kép**). A tanítóknak akad éppen elég feladatuk: rendet rakni a szünetben rosszalkodó diákok között, feladattal ellátni és ellenőrizni a nagy létszámú osztályokat, és a *kötelező nevelésnek* is eleget tenni a csínytevők esetében a többiek okulására is, mint a 11. képen teszi a tanító kisasszony a fülön fogott fiúval. De ott vannak a meghatóan felemelő pillanatok is, amikor a kisdíák szemében megcsillan az értelem fénye, és komoly magabiztossággal oldja már meg a nehéz matematikai feladatot (**12. kép**).

9. kép Henry Jules Jean Geoffroy:
Az iskolakapuban (1879)
Olaj, fatábla, 77 x 52,7 cm
Magántulajdon

10. kép Henry Jules Jean Geoffroy:
Gyermekek az osztályban (1889)
Olaj, vászon
Ministere de L'Education Nationale, Paris

11. kép Henry Jules Jean Geoffroy:
Kötelező nevelés (1882)

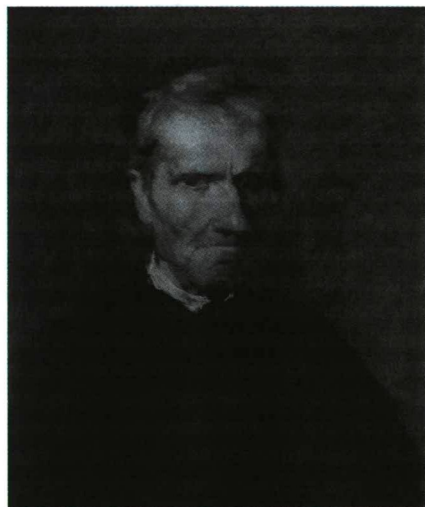

12. kép Henry Jules Jean Geoffroy:
A feladat megoldása

Nyikolaj Petrovics Bogdanov-Belszkij (1868-1945) a XIX-XX. század fordulójának jelentős orosz zsánerképfestője. Témáit legtöbbször a falusi iskolák, a parasztygyermek életéből merítette. Itt látható képén (**13. kép**) három első kisfiú nézegeti az ábécés táblát, próbálja felismerni a már tanult betűket. Arcuk, testtartásuk elmélyült figyelemről tanúskodik. Öltözetükről képet kapunk a korszak orosz falusi gyermekeinek viseletéről.

13. kép Nyikolaj Petrovics Bogdanov-Belszkij:
Az új elsősök (*Novicski*)

14. kép Munkácsy Mihály: *Tanító*
(1882)
Olaj, fa, 55,8 x 46,5 cm

És most vessünk egy pillantást a magyar anyagra is. Az előzőekben megállapíthattuk, hogy a kötelező népoktatás bevezetésében jó pár, fejlett európai polgári társadalmat megelőztünk. Mégis XIX. századi festészetünkben nem találunk iskolai ábrázolást.

Munkácsy Mihály (1844-1900) 1882-ben született alkotása (**14. kép**) csupán egy megfáradt, idős tanító portréja. Szelíd, bölcs, az élettől meggyötört, sokat tudó és tapasztalt férfiú tekint ránk, talán kicsit megkeseredetten. Munkácsy valóban a nemzet napszámosát festette meg.

Az első, általam ismert, iskolás diákokat ábrázoló kép Kovács Károly (1875 - ?) *Matrózblízos fiúk* című alkotása (**15. kép**) már a XX. század elejéről, 1911-ből. A kép valószínűleg egy bentlakásos iskola fiú diákjait mutatja be a délutáni szilencium idején. Látszólag fegyelmezetten végzik a feladataikat, készülnek a másnapi órákra, de ha figyelmesebben szemléljük a képet, észrevehetjük, hogy a legtöbbjük nagyon fáradt, néhányan már el is bóbiskoltak, az előtérben ülő fiú pedig mélyen elgondolkodva mered maga elé. A kép önkéntelenül idézi föl bennünk Ottlik Géza nagy regénye, az *Iskola a határon* világának hangulatát. „Az első emeleten két tanterme volt az évfolyamunknak. Én az újoncok javarészával – Tóth Tibor és Eynatten kivételével – az A-osztályba kerültem; s bizony délután, amikor sokáig magunkra maradtunk, elég nagy kupleráj támadt a tantermünkben. Ezt az elitélő kifejezést mi is mindig rosszálló értelemben használtuk, holott ebben az esetben például kétségtől jó dolgot jelentett. Amíg Bognár a B-osztályban volt elfoglalva, mi zavartalanul beszélgettünk, felálltunk a helyünkről, pepecseltünk a holminkkal, aránylag szabadon és békességben léteztünk.” (Ottlik, 1975:88-89.) Kovács *matrózblízos fiúi* éppen nem ilyen virgoncak. A délelőtt alaposan megviselhette őket, vagy bent ül a felügyelő tanáruk, csak a képkivágás miatt nem látjuk őt.

15. kép Kovács Károly: *Matrózblízos fiúk* (1911)

Olaj, vászon, 69 x 111 cm

Kieselbach Galéria, Budapest

Végül három diákportrét mutatunk a magyar anyagból, mind 1930 körül született: Holló László (1887-1976) (**16. kép**), Nagy István (1873-1937) (**17. kép**) és Jaksa István (1894-1982) (**18. kép**) alkotását. Mindhárman az alföldi tanyavilág nehéz sorsú kisdíákjait festették meg iskolába menet. Képeik mögött ott van saját élettapasztalatuk fedezete: Holló Kiskunfélegyházán született, az *alföldi iskola* jeles alkotója; Jaksát családi gyökerei Kiskunlacházához kötötték; a Csíkmindszenten született Nagy István, a két világháború közötti modern magyar festészet realista és konstruktív szárnyának egyik legegényőbb képviselője a Kalocsa melletti Homokmégyen volt tanító.

16. kép Holló László: *Iskolások* (1929)

Olaj, vászon, 81 x 65 cm

Déri Múzeum, Debrecen

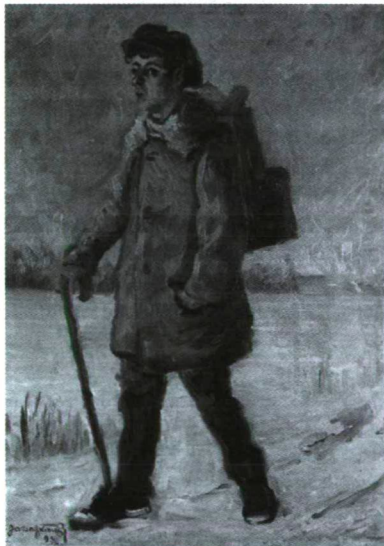
Holló páros portréján két tanyai kislányt látunk iskolába menet. Nagy István megható félalakos kisfiú portréja az öntudatos, tanulni és tudni vágyó alföldi parasztyereket mutatja be, míg Jaksa képe kiválóan adja vissza mindazt az erőfeszítést, amiben a tanyákról bejáró diákoknak tavaszi-őszi sárban, téli hidegben nap mint nap részük volt, amíg a messzi iskolába eljutottak, hogy a tudást magukba szívhassák.

17. kép Nagy István: *Iskolásfiú* (1932 körül)

Pasztell, papír, 52 x 44 cm

Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

18. kép Jaksa István: *Iskolába menet* (1930)

Olaj, vászon, 80 x 60 cm

Nagyházi Galéria, Budapest

Írásunkat egy 2010-ben született amerikai festménnyel zárjuk. Morgan Weistling díjnyertes alkotása a XIX. század vidéki Amerikája népiskolájának állít szép emléket (19. kép). A gyermekek előtt palatábla és könyv. A tanítónő szuggesztíven olvas föl, a tanulók többsége nagy figyelemmel követi, az ablak mellett egy kisfiú és egy kislány egyenesen csügg tanítónője szaván. Akadnak azonban olyanok is, akik érdekesebb elfoglaltságot találtak: az előtérben egy rózsaszín ruhás kislány előtte ülő fiú társával sugdolózik, egy szőke kisfiú pedig az asztalkája alatt babrál valamivel. Vessük össze a képet Henry Jules Jean Geoffroy művével (10. kép), és láthatjuk, Európa és Amerika iskoláiban ugyanúgy folyt a tanítás, a mindennapi gyermekélet, ugyanúgy – *aliusque et idem* –, ha voltak is némi különbségek: az amerikai kisdíákok az individualizmus szellemében már akkor mind külön asztalkát kaptak, nem padokban ültek, mint francia társaik. Az iskola szellemét a falról Amerika két nagy elnöke vigyázza: George Washington, a „Nemzet Atyja” és Abraham Lincoln.

19. kép Morgan Weistling: *Falusi iskola, 1879* (2010)

Olaj, vászon, 112 x 152 cm

Masters of the American West show,

Autry National Center Museum (Február, 2010)

IRODALOM

Ariès, Philippe 1987. *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest

Fináczy Ernő 1986. *Az újkori nevelés története*. Könyvtértesítő Vállalat, Budapest. (Az 1927. évi kiadás reprintje.)

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla 2003. *Neveléstörténet*. Osiris, Budapest

Ottlik Géza 1975. *Iskola a határon*. Magvető, Budapest